

Officia Propria

Liturgische rituelen en gebruiken rond het jaar 1600 in het sticht voor adellijke dames in Thorn

Johan Schoenmakers

De hoofdbron van deze studie is Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), toegangsnr. 18. A, nr. 523, circa 1550 (*Officia Propria*). Dit manuscript is codicologisch beschreven en tekstkritisch geëditeerd in hoofdstuk 6. Het is een laatmiddeleeuws processionale dat gedurende tientallen jaren is gebruikt tijdens de eredienst in de abdij van Thorn (Nederland). Dat was een abdij van een damessticht. Een damessticht is een convent van vrouwen die niet leven volgens een regel van een kloosterorde (zoals kloosterzusters) maar volgens een eigen reglement en die geen geloften afleggen.

Deze studie is verricht in het kader van het onderzoeksprogramma van het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies (IRiLiS; voorheen ILRS), onderzoeksgroep *Liber ordinarius* van de Universiteit van Tilburg.¹ Uit eerder onderzoek van libri ordinarii en daarmee overeenkomende bronnen, zoals *Officia Propria*, is bekend dat de liturgische praktijk in de hoge en late middeleeuwen per lokale kerk anders is en de in **hoofdstuk 1** geschetste stand van zaken van het onderzoek laat twee hoofdlijnen zien: studies die zich richten op een corpus van lokale versies van één specifiek ritueel of gebruik en studies die uitgaan van één ordinarius als primaire bron. In deze dissertatie is *Officia Propria* de hoofdbron en de liturgische rituelen en gebruiken die daarin vermeld worden, zijn vergeleken met die in een veertigtal ordinarii van andere lokale kerken met als doel te komen tot een profiel dat kenmerkend is voor de liturgische praktijk rond het jaar 1600 in de abdij van adellijke dames te Thorn.

In de Nederlanden hebben elf damesstichten bestaan maar in de kerkgeschiedenis van de Nederlanden zijn ze onderbelicht en er blijkt een gebrek aan kennis over hun geschiedenis en hun specifieke karakter. Daarom is in **hoofdstuk 2** een

* J. SCHOENMAKERS: *Officia Propria. Liturgische rituelen en gebruiken rond het jaar 1600 in het sticht voor adellijke dames in Thorn* (Groningen / Tilburg, ICCE / IRiLiS 2014) (= Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 14) 766p.; € 30,- (ISBN: 978-90-5335-854-2; ISSN: 1571-8808). Promotie: 25 juni 2014, Tilburg University. Promotor: prof. dr. P.G.J. Post; copromotoren: dr. A.J.M. van Tongeren en dr. C.M.A. Caspers.
E-mail: joh.schoenmakers@gmail.com.

¹ *Liturgical and Ritual Movements IV: Reframing Liturgical and Ritual Identities*. Research Programme Institute for Liturgical and Ritual Studies 2009-2012. Coördinator: prof. dr. P. Post (Tilburg 2009) 12-15; P. POST, M. BARNARD, J. KROESEN, G. ROUWHORST, L. VAN TONGEREN & Th. QUARTIER: 'Reframing liturgical and ritual identities. The new national liturgical and ritual studies research programme, 2009-2012', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek / Yearbook for liturgical and ritual studies* 25 (2009) 7-17.

beknopt overzicht gegeven van de geschiedenis zoals die zich heeft ontwikkeld nadat de synode van Aken in het jaar 816 in de *Institutio Sanctimonialium* regels had geformuleerd voor niet-monastieke gemeenschappen van religieuze vrouwen.

Door een complex van factoren is er geen duidelijk beeld over de ontwikkeling van dergelijke conventen in de eerste drie eeuwen na de synode van Aken maar vanaf de twaalfde eeuw heeft een damessticht de volgende karakteristieken. Alleen dames van adellijke afkomst worden toegelaten, ze leggen bij hun intrede geen geloften af maar ze zijn verplicht deel te nemen aan de getijden en de misvieringen. Ze zijn vrij om de gemeenschap te verlaten, om te huwen of om in te treden bij een kloosterorde. Ze hebben en beheren privébezit en ze beschikken over een eigen woning en eigen bedienden. Bovendien ontvangen ze een persoonlijk inkomen (prebende). Het kapittel wordt daarmee een orgaan met eigen middelen en dus met eigen macht naast die van de abdis en dat leidt ertoe dat het kapittel en de abdis uiteengroeien tot twee aparte grootheden. In de veertiende eeuw worden de rechten en plichten van die twee grootheden vastgelegd in een eigen reglement, een karakteristiek kenmerk van een laatmiddeleeuws damessticht. Over de vroegste geschiedenis van het convent van de abdij van Thorn is er eveneens onduidelijkheid en er is discussie over de aanvankelijke religieuze samenlevingsvorm ervan. Als bijdrage aan die discussie is in hoofdstuk 2 betoogd dat er aanwijzingen zijn dat het convent van Thorn vanaf de stichting een niet-monastieke gemeenschap is geweest.

In **hoofdstuk 3** zijn de algemene kenmerken van de eredienst in de abdij van Thorn behandeld. Daarbij deed zich het probleem voor dat ordinarii niet vermelden wat over de viering van de eredienst als bekend wordt verondersteld. Dat geldt ook voor *Officia Propria*. Dat betekent in concreto dat voor een aantal feestdagen bijzonderheden worden vermeld die afwijken van het patroon van alledag maar dat de dagelijkse gang van zaken als zodanig niet wordt beschreven. Daardoor was het wel mogelijk om de taken te specificeren die de dames en de clerici hebben in de eredienst van de grotere feesten maar de eredienst op de *feriae minores* moest worden gereconstrueerd. Op reconstructieniveau kon worden vastgesteld dat er op een gewone doordeweekse dag in de abdij van Thorn over het algemeen slechts drie vieringen zijn. De metten en lauden beginnen om vier uur 's nachts. De kleine getijden, de kapittelmis en de hoogmis zijn geclusterd in één viering die om acht uur in de morgen begint. De cluster van de vespers en de completen wordt gevierd om twee of drie uur 's middags. De getijden op de *feriae minores* worden alleen door de dames gevierd. De kanniken en de overige clerici nemen er niet aan deel.

Het interieur van de abdijkerk was de rituele ruimte waarin die eredienst plaatsvond. Momenteel doet de voormalige abdijkerk dienst als parochiekerk. Het grondplan van de abdij is daarin op details na overgeleverd en veel elementen van het interieur zijn behouden. Daardoor zijn de maatvoering en allerlei andere gegevens bewaard gebleven. Door deze gegevens te combineren met gegevens uit *Officia Propria*, uit de beschikbare bouwhistorische gegevens van de

abdijkerk en uit overgeleverde akten over stichtingen van altaren kon de rituele ruimte gedetailleerd worden beschreven. In de abdijkerk staan zeventien altaren die vrijwel allemaal aan meer dan één heilige zijn toegewijd, de dames hebben een eigen koor op de verdieping van het westwerk en de abdis heeft een eigen koor op de verdieping van de zuidelijke zijbeuk.

Officia Propria bevat geen kalender. Daarom is een kalender gereconstrueerd met behulp van gegevens uit een obituarium van het einde van de vijftiende eeuw, een necrologium van het begin van de zestiende eeuw en een overzicht van de heiligenfeesten die gevierd werden in de Nederlanden van de dertiende tot de zestiende eeuw.

In **hoofdstuk 4** is voor elk feest bepaald met welke liturgische rituelen en gebruiken de viering van dat feest in de abdij van Thorn zich profileert ten opzichte van de viering in een groot aantal andere lokale kerken. Factoren die daarbij in belangrijke mate van invloed zijn geweest, zijn lokale gegevenheden en de algemene religieuze cultuur in de hoge en late middeleeuwen. Vanuit het perspectief van deze invloeden is in hoofdstuk 5 nagegaan in hoeverre ze kunnen dienen ter verduidelijking of verklaring van de in hoofdstuk 4 gespecificeerde eigen liturgische rituelen en gebruiken om ze langs die weg nader te profileren.

Hoofdstuk 5 begint met een nadere profilering van *Officia Propria*. Het manuscript laat zien dat het niet, zoals de meeste ordinarii, een boek is geweest dat vóór de aanvang van een viering werd geraadpleegd maar een handboek dat tijdens de vieringen werd gebruikt door iemand met een dubbelfunctie: ceremoniaris en koorleider. Ook is *Officia Propria* van belang voor andere wetenschappelijke disciplines dan de liturgiegeschiedenis, in het bijzonder voor de vroegste geschiedenis van de abdij en voor de geschiedenis van de kerkmuziek in de Nederlanden. Verder is het manuscript van belang voor de literaire receptie. Literaire procedés als interpolatie, tropering, prosulering en contrafact worden gebruikt om liturgische teksten uit te breiden of om er een nieuwe tekst aan toe te voegen. Zeer bijzonder is in dit verband het Nederlandstalige lied *Christus is opgestanden* dat in de paasnacht wordt gezongen in afwisseling met het *Victimae paschali laudes*.

De concrete vormgeving van een aantal liturgische rituelen en gebruiken is in sterke mate bepaald door drie lokale gegevenheden: het aandeel van de dames in de eredienst, de wijze waarop de rituele ruimte wordt gebruikt en de bijzondere relatie tussen de abdij en de parochiekerk.

In de regel zijn de getijden een aangelegenheid van de dames, ook op de grotere feestdagen. Verder is op die dagen hun aandeel in de viering onmisbaar omdat zij de meeste gezangen uitvoeren. Hun bijzonder groot en onmisbaar aandeel in de eredienst is dan ook een van de hoofdkenmerken van de eredienst in de abdij van Thorn. Deze centrale positie van de dames is de resultante van

een eeuwenlange ontwikkeling die heeft geleid tot een zeer beperkte actieve deelname van de clerici aan de eredienst. Op verreweg de meeste feesten en op alle *feriae minores* is er slechts één clericus actief bij de eredienst betrokken; op een aantal grotere feesten heeft de officiant assistentie van een diaken en een subdiaken en alleen op de hoogste feesten is het aantal clerici dat actief deelneemt beduidend hoger. Als inherent gevolg van de beperkte deelname van de clerici aan de eredienst is de viering van de liturgie in de abdij van Thorn over het algemeen relatief sober in vergelijking met wat er in andere plaatsen gebeurt. Deze soberheid is een tweede kenmerk van de eredienst in de abdij van Thorn.

In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat het statisch karakter van de *feriae minores* op de grotere feesten wordt doorbroken vooral doordat er tijdens één viering gebruik wordt gemaakt van meerdere plaatsen in de rituele ruimte. Het is kenmerkend voor de eredienst van de grotere feesten in de abdij van Thorn dat die vieringen als gevolg van deze verplaatsingen een gevarieerd, beweeglijk en dynamisch karakter hebben. Een belangrijke plaats is daarbij het Georgiusaltaar vooraan in het schip omdat bij een aantal rituelen dat altaar en niet het hoogaltaar het liturgische centrum is. Verder is ook het midden van het schip van bijzonder belang omdat veel rituelen daar plaatsvinden en niet op het hoogkoor. Tijdens de terts, de sext en de hoogmis op hoogtijdagen en tijdens het openings- en slotritueel van de processies zijn de dames niet op hun eigen koor maar in het midden van de kerk. Het midden van het schip is ook de plaats van het Hemelvaartritueel en het neerlaten van de duif op Pinksteren. En omdat de abdij van Thorn geen eetzaal heeft, wordt daar op enkele feestdagen een maaltijd of een wijndronk gehouden. Dat impliceert dat dergelijke niet-liturgische feestelijkheden plaatsvinden in de rituele ruimte. Blijkbaar is dat voor de dames en de clerici geen probleem maar het heeft tot consequentie dat de liturgische vieringen en de feestelijkheden zich met elkaar vermengen. Dat is onder andere het geval op de dagen dat de O-antifonen worden gezongen.

De plaatselijke parochiekerk wordt op een bijzondere wijze betrokken bij een aantal vieringen van de abdij. Aswoensdag en Palmzondag worden deels gevierd in de abdijkerk en deels in de parochiekerk maar de vieringen worden verzorgd door de dames en de clerici van de abdij. De rituelen op paaszaterdag en op de vigilie van Pinksteren rond de doopvont van de parochiekerk vinden plaats in de abdijkerk maar ze worden daar niet voltooid omdat het water niet wordt gezegend met chrisma. Dat gebeurt pas op pinksterdag in de parochiekerk door de pastoor. Voor de altaarwassing op Witte Donderdag bezoekt de officiant niet alleen de altaren in de abdijkerk maar ook die in de parochiekerk. Blijkbaar verzorgt de pastoor de wassing van de altaren in de parochiekerk niet zelf en dat roept vragen op over de viering van Witte Donderdag in de parochiekerk. Op paaszaterdag worden de hosties voor de paascommunie van de parochianen geconsacreerd in de abdijkerk en daarna door de pastoor naar zijn kerk gebracht. Dat impliceert dat de paasvigilie in de parochiekerk niet wordt gevierd en dat de parochianen alleen naar hun kerk komen voor de communie.

Tot de religieuze cultuur van de hoge en late middeleeuwen horen onder meer het verlaten van de *veritas horarum*, het geloof in apotropeïsche en profylactische krachten, de verering van relieken, het tijdens de liturgische vieringen scenisch representeren van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis, een bijzondere verering van Maria en de cultus voor het zielenheil. Vooral die laatste twee profileren zich in de abdij van Thorn op een bijzondere wijze ten opzichte van wat in andere plaatsen gebruikelijk is, namelijk door wijzigingen van of toevoegingen aan het ten tijde van *Officia Propria* gebruikelijke patroon van de traditionele liturgie.

Voor de Mariaverering is het tijdeigen misformulier van de derde Kruisdag vervangen door de Mariamis *Salve sancte parens* met daarin tekstinterpolaties ter ere van Maria en het contrafact *Virginis Mariae laudes*. Verder is er ter ere van Maria een eigen feest toegevoegd aan de liturgische kalender op de zondag in het octaaf van Sacramentsdag met de naam Theopheria, ‘de God dragende vrouw’. Hoogtepunt van de verering van Maria op die dag is de processie. Die is niet alleen theophorisch maar tevens en evenzeer een bedevaart naar De Linden, een aan Maria toegewijde plaats.

De cultus van het zielenheil heeft in Thorn een uniek eigen profiel dat hoofdzakelijk is bepaald door een drietal onderling verschillende afwijkingen van het patroon van de traditionele liturgie.

- De structuur van de viering van de paasnacht verschilt aanzienlijk van wat vrij algemeen gebruikelijk is. Als een centraal en zelfstandig onderdeel is daarin opgenomen een processie naar het kerkhof en een bezoek aan de graven in de abdijkerk.
- Een eigen ritueel is ingelast in onder andere de vieringen van de vigilie van Allerzielen en Allerzielendag. De dames bezoeken dan alle graven in de abdijkerk één voor één en ze bidden bij elk graf, waardoor de overleden leden van de *familia* ieder afzonderlijk aandacht krijgen.
- Los van de viering van de dag wordt op de vigilie van Allerzielen en op de twee dagen daarna gestalte gegeven aan een uniek zelfstandig ritueel: het Eustachiusritueel. Centrum van het ritueel is een kaars die ‘kaars van Eustachius’ wordt genoemd en die op symbolische wijze de voorspraak van deze heilige representeert als Noodhelper tegen de pest. Tijdens het ritueel bidden de dames zonder de aanwezigheid van clerici een unieke reeks psalmen die thematisch een eenheid vormen en deze reeks wordt gevolgd door een aantal gebeden. Ook die psalmen en gebeden dragen de naam van Eustachius. Dit ritueel onderscheidt zich van de andere rituelen in de cultus voor het zielenheil. Daarin bidt men voor de overledenen, terwijl het in het Eustachiusritueel uitsluitend gaat om het eigen zielenheil van de aanwezige levenden. Dat betekent dat het ten tijde van *Officia Propria* een eigentijds ritueel is in die zin, dat het is ingegeven door de pest als factor van de sociaal-maatschappelijke actualiteit.

Ten tijde van *Officia Propria* vormen de dames en de kanunniken samen het kapittel. Dat is – zoals gezegd – een orgaan met eigen middelen en dus met eigen macht naast die van de abdis. Bovendien zijn de dames daarin in de meerderheid ten opzichte van de kanunniken. Deze sterke positie en hun onmisbaarheid in de eredienst hebben de dames gebruikt om hun invloed te laten gelden op de concrete uitwerking van die eredienst. Hoever die invloed gaat, kan als volgt verduidelijkt worden.

Op Goede Vrijdag wordt het crucifix na de *Improperia* naar het koor van de dames gebracht en daar vinden de kruisonthulling en de kruisverering plaats. Daardoor wordt hun koor een eigen liturgische ruimte waarin het altaar van hun koor het liturgische centrum is. Naast hun eigen koor gebruiken de dames het midden van het schip als een tweede plaats in de liturgische ruimte. Terwijl ze zich daar bevinden, worden de processies door de officiant niet geopend en besloten bij het hoogaltaar maar bij het Georgiusaltaar vooraan in het schip. Uit deze twee voorbeelden blijkt dat de dames hebben bewerkstelligd dat het liturgische centrum wordt verlegd naar de plaats waar zij zich bevinden. Het tweede voorbeeld laat zien dat de dames zich hebben onttrokken aan het voorschrift van de *Institutio Sanctimonialium* dat ze de eredienst dienen te vieren op een afgescheiden plaats in de liturgische ruimte.

In het kader van de kerkelijke regels met betrekking tot de cultische onreinheid van vrouwen is het hun ook verboden om het hoogkoor te betreden en de *Institutio Sanctimonialium* schrijft een strikte scheiding voor tussen de dames en de heren clerici. Op bepaalde dagen gaan de dames echter naar de tombe van Herswindis op het hoogkoor om daar te bidden voor de overledenen en op enkele dagen is er in het schip van de kerk een gezamenlijke maaltijd of een gezamenlijke wijndronk van de dames en de clerici. Blijkbaar hebben de dames zich in de loop van de eeuwen ‘van onderaf’ op een onafhankelijke en progressieve wijze losgemaakt van de betreffende kerkelijke regels.

De invloed van de dames manifesteert zich verder doordat ze aan bepaalde rituelen en gebruiken een vrouwelijk en intiem karakter weten te geven. Een voorbeeld daarvan is de wijze waarop zij de metten van Kerstmis vieren. Zij vieren die op hun eigen koor terwijl op het altaar van dat koor de rozen van Jericho openbloeien als symbool van de bevalling van Maria. Door de beslotenheid van hun koor zijn alleen de dames van nabij aanwezig bij de intimiteit van dat gebeuren.

Het profiel van de liturgische rituelen en gebruiken in de abdij van Thorn is door meerdere factoren bepaald maar de twee hoofdkenmerken van de liturgische praktijk in de abdij van Thorn zijn de onmisbare actieve deelname van de dames aan de eredienst en de onafhankelijke en creatieve wijze waarop zij aan de vieringen vorm hebben gegeven. Daardoor is *Officia Propria* niet alleen een concrete getuigenis van de liturgische praktijk van een lokale kerk in de Nederlanden van de late middeleeuwen maar bovendien een belangrijk document in de nog steeds actuele discussie over de positie van vrouwen in de liturgie.